

Islamic Maaref University

Scientific Journal
ANDISHE-E-NOVIN-E-DINI

Vol. 21, Autumn 2025, No. 82

**A Study of the Nature of the “Record of Actions”
from the Perspective of Imami and Ash'arite Theologists**

Hadi Ya'qubi¹ \ Mostafa Soltani²

1. Phd student, University of Religions and Denominations, Qom, Iran (the responsible).

h.yaghobi1403@gmail.com

2. Assistant professor, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

soltani@urd.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	The present article examines the reality of the "record of actions" in the Quran and explains the views of Imami and Ash'arite theologians in this regard. The research issue is to analyze different theories regarding the reality and nature of the record of actions as one of the important topics related to eschatology. The views of Imami theologians include the theories of the materiality of the record of actions, the unity of the book with the effects of actions, and the unity of the record with the human soul. Among the Ash'arites, there is also a belief in the corporeality of the record of actions, and some Ash'arite theologians have interpreted it as the punishment and effects of actions. Some of them also believe that the record is the truth of human actions and that on the Day of Judgment, humans will see the truth of their actions. The research method in this article is descriptive-analytical and the findings of the research show that despite the common views of the Imamiyyah and the Ash'arites on the corporeality of the letter of action, the equality of the letter of action with punishment and effects, and the embodiment of the truth of action, the view of materiality and destiny of punishment and reward is without reason and contrary to appearance. From the sum of the different views, the theory of the unity of the letter of action with the truth of human action is consistent with the verses and narrations.
Received: 2025/04/13 Accepted: 2025/10/18	
Keywords	Record of Action, Imamiyyah, Ash'arites, Effects of Actions, the Truth of Human Action.
Cite this article:	Ya'qubi, Hadi & Mostafa Soltani (2025). A Study of the Nature of the "Record of Actions" from the Perspective of Imami and Ash'arite Theologists. <i>Andishe-E-Novin-E-Dini</i> . 21 (3). 31-48. DOI: 10.22034/21.82.29
DOI:	https://doi.org/10.22034/21.82.29
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

دراسة ماهية «كتاب الأعمال» من وجهة نظر متكلمي الإمامية والأشاعرة

هادي يعقوبي^١ / مصطفى سلطاني^٢

١. طالب دكتوراه في قسم المذاهب الكلامية، جامعة الأديان، قم، إيران (الكاتب المسؤول).

h.yaghobi1403@gmail.com

٢. أستاذ مساعد في قسم المذاهب الكلامية، جامعة الأديان، قم، إيران.

soltani@urd.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	يتناول هذا البحث دراسة حقيقة «كتاب الأعمال» في القرآن الكريم، مع بيان وتحليل آراء متكلمي الإمامية والأشاعرة في هذا المجال. وتتمحور مسألة البحث حول تحليل النظريات المختلفة المتعلقة بحقيقة ماهية كتاب الأعمال، بوصفه أحد المباحث الأساسية المرتبطة بعلم المعاد. تشمل آراء متكلمي الإمامية نظريات متعدّدة، من أبرزها: القول بمادّية كتاب الأعمال، والقول باتحاد كتاب الأعمال مع آثار الأفعال، والقول بتساوي كتاب الأعمال مع نفس الإنسان. أمّا لدى الأشاعرة، فتوجد أيضاً نزعة واضحة إلى القول بجسمانية كتاب الأعمال، كما فسّر بعض متكلميهم كتاب الأعمال بالجزاء وآثار الأفعال، وذهب آخرون إلى أنّ كتاب الأعمال هو عين حقيقة أفعال الإنسان، وأنّ الإنسان يشاهد في يوم القيامة حقيقة ما صدر عنه من أعمال. اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي - التحليلي، وتوصّلت نتائجها إلى أنّه على الرغم من وجود قواسم مشتركة بين الإمامية والأشاعرة في القول بجسمانية كتاب الأعمال، وتفسيره بالجزاء وآثار الأفعال، وتجنّس حقيقة العمل، فإنّ القول بمادّية كتاب الأعمال، أو تفسيره بمجرد التقدير بالجزاء والثواب دون دليل، يُعدّ مخالفاً لظاهر النصوص. وتخلص الدراسة إلى أنّ نظرية اتحاد كتاب الأعمال مع حقيقة عمل الإنسان هي الأقرب إلى الانسجام مع الآيات القرآنية والروايات.
تاريخ الاستلام: ١٤٤٦/١٠/١٣	
تاريخ القبول: ١٤٤٧/٠٤/١٥	
الألفاظ المفتاحية	كتاب الأعمال، المعاد، تجسّم الأعمال، الإمامية، الأشاعرة، القرآن الكريم.
الاقتباس:	يعقوبي، هادي و مصطفى سلطاني (١٤٤٧). دراسة ماهية «كتاب الأعمال» من وجهة نظر متكلمي الإمامية والأشاعرة. مجلة الفكر الديني الجديد. ٢١ (٣). ٤٨ - ٣١. DOI: 10.22034/21.82.29
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/21.82.29
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

بررسی ماهیت «نامه اعمال» از دیدگاه متکلمان امامیه و اشاعره

هادی یعقوبی^۱ / مصطفی سلطانی^۲

۱. دانشجوی دکتری گروه مذاهب کلام، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول).

h.yaghobi1403@gmail.com

۲. استادیار، گروه مذاهب کلام، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.

soltani@urd.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۳۱ - ۴۸)	مقاله حاضر به بررسی حقیقت «نامه اعمال» در قرآن و تبیین دیدگاه‌های متکلمان امامیه و اشاعره در این زمینه می‌پردازد. مسئله تحقیق، تحلیل نظریات مختلف در خصوص حقیقت و ماهیت نامه اعمال به عنوان یکی از مباحث مهم مرتبط با معادشناسی است. دیدگاه‌های متکلمان امامیه شامل نظریه‌های مادی بودن نامه اعمال، یگانگی نامه با آثار اعمال و تساوی نامه با نفس انسان است. در میان اشاعره نیز اعتقاد به جسمانیت نامه اعمال وجود دارد و برخی از متکلمان اشعری نامه عمل را به جزا و آثار افعال تفسیر کرده‌اند. همچنین عده‌ای از آنان بر این باورند که نامه اعمال، همان حقیقت افعال انسان است و در روز قیامت، انسان حقیقت اعمال خود را مشاهده می‌کند. روش تحقیق در این مقاله توصیفی - تحلیلی بوده و یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در عین وجود نظریات مشترک امامیه و اشاعره در جسمانی بودن نامه عمل، تساوی نامه عمل با جزا و آثار و تجسم حقیقت عمل، دیدگاه مادی بودن و تقدیر به جزا و ثواب بدون دلیل و خلاف ظاهر است. از مجموع دیدگاه‌های مختلف، نظریه یگانگی نامه اعمال با حقیقت عمل انسان، با آیات و روایات سازگاری دارد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۵	نامه اعمال، امامیه، اشاعره، آثار اعمال، حقیقت عمل انسان.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۶	یعقوبی، هادی و مصطفی سلطانی (۱۴۰۴). بررسی ماهیت «نامه اعمال» از دیدگاه متکلمان امامیه و اشاعره. اندیشه نوین دینی. ۲۱ (۳). ۳۱ - ۴۸. DOI: 10.22034/21.82.29
واژگان کلیدی	کد DOI: https://doi.org/10.22034/21.82.29
استناد:	ناشر: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

مقدمه

در کلام اسلامی، یکی از مباحث اصلی، معادشناسی میان مذاهب اسلامی است که در ذیل آن موضوع حسابرسی و نامه اعمال مطرح می‌شود. «نامه اعمال» دارای مشخصاتی از این قبیل است: کارنامه تمام عمر انسان بوده و چنان گویا و زنده است که جایی برای انکار یا شک باقی نمی‌گذارد و هر کس می‌تواند با مشاهده آن قضاوت کند، حتی خود مجرمان درباره خودشان. نویسندگان نامه اعمال، دو فرشته به نام‌های «رقیب» و «عتید» هستند و علاوه بر آنها، فرشتگان دیگری نیز مأمور ثبت برخی از اعمال خاص هستند.

متکلمان در زمینه حقیقت نامه اعمال نسبت به ماهیت و حقیقت آن اختلاف نظر دارند. با توجه به اینکه شناخت این مسئله به روشن شدن مبانی معرفتی مباحث معاد و مفهوم «کتاب» در قرآن کمک می‌کند، و بررسی مباحث مرتبط با معاد و انسان‌شناسی به شناخت اشتراکات میان مذاهب اسلامی و تقریب امامیه و اهل سنت نیز کمک می‌کند لازم است که ماهیت کتاب و نامه عمل از سوی امامیه و اشعریان مورد بررسی قرار گیرد.

در این زمینه، تحقیقاتی نیز انجام شده است، مانند مقاله «تبیین تجسم اعمال براساس نظریه "اضافه اشراقی" ملاصدرا» (محبوبی و همکاران، ۱۳۹۴) و مقاله «نامه عمل در نظام حکمت صدرایی» (اسعدی، ۱۳۹۶)، که به تبیین حقیقت نامه اعمال در گرایش‌های عرفانی عالمان امامیه پرداخته‌اند. لذا مقاله‌های مذکور هر یک به صورت جزئی نامه اعمال را مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند، درحالی‌که تحقیق حاضر چپستی نامه اعمال را به روش تطبیقی از دیدگاه متکلمان امامیه و اشاعره بیان نموده و اشتراکات و افتراقات هر دو مذهب در این زمینه را مورد بررسی قرار می‌دهد.

مفهوم «کتاب» یا «نامه اعمال» در قرآن **مفهوم «کتاب» یا «نامه اعمال» در قرآن** بر پایه آیات قرآن، همه کارهای خوب و بد و کوچک و بزرگی که انسان‌ها در دنیا انجام می‌دهند، در «نامه اعمال» ثبت شده و در قیامت به دست آنها داده می‌شود (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۱: ۲۸۱). در برخی از روایات آمده است که همه گفتار و کردار انسان‌ها، حتی دمیدن در خاکستر نیز در آن ثبت شده است (صدوق، ۱۴۱۳ ق: ۸۰).

براساس نظر برخی از اندیشمندان، از آیات قرآن به‌خوبی استفاده می‌شود که برای هر انسان سه نوع «کتاب» یا «نامه عمل» وجود دارد:

۱. کتاب اختصاصی هر انسان: نخستین کتابی است که برای هر انسان به‌طور جداگانه موجود است و

تمام جزئیات اعمال او در آن منعکس است. این همان است که گاه به دست راست و گاه به دست چپ داده می‌شود. این معنا در تعدادی از آیات منعکس است: «هر انسانی را به کارهایش گره زده‌ایم و در روز قیامت کتابی برای او بیرون می‌آوریم که آن را گشوده می‌بیند بخوان کتاب خود را، امروز خودت برای محاسبات کافی هستی» (حاقه / ۱۳ و ۱۴). تعبیر «كُلُّ إِنْسَانٍ» و همچنین «كِتَابِكَ» اشارات روشنی به این نامه اعمال اختصاصی است.

۲. نامه اعمال امت‌ها: دومین نوع، نامه اعمال امت‌هاست که مجموعه اعمال یک امت در آن جمع است. چنان که در آیه ۲۸ سوره «جاثیه» می‌خوانیم: «كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَىٰ إِلَىٰ كِتَابِهَا؛ هر امتی به سوی نامه اعمالش فراخوانده می‌شود». تعبیر به «کتاب» به صورت مفرد برای یک امت، شاهد مقصود ماست.

۳. کتاب واحد برای همه: سومین نوع، کتاب واحدی است که اعمال همه امت‌ها و تمام اولین و آخرین در آن ثبت است و در حقیقت به منزله دفتر کل همگانی و مرکزی محسوب می‌شود. در آیه ۴۹ سوره «کهف» به این نامه عمل اشاره شده و می‌فرماید:

وَوَضِعَ الْكِتَابَ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ. (مکارم، ۱۴۲۶: ۶ / ۵۲)

و کتاب در آنجا گذارده می‌شود و می‌بینی که همه گناهکاران از آنچه در آن است می‌ترسند.

همچنین خداوند بعد از ذکر احیای مردگان و بیان نوشتن اعمال و آثار آنها از سوی خداوند، می‌افزاید: «و ما همه چیز را در کتاب آشکار احصاء کردیم»^۱ (یس / ۱۲). ذکر «امام» در اینجا، که منظور از آن کتاب و نامه اعمال است، به صورت نکره و مفرد آمده که به معنای ثبت همه چیز در یک کتاب است. علامه طباطبایی نیز به این سه نوع نامه اعمال اشاره کرده است، هر چند آیات مورد استشهاد ایشان با آنچه در بالا آورده‌ایم در برخی قسمت‌ها متفاوت است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۷ / ۳۵۰). واژگان کتاب «أَبْرَارٌ» و «فُجَّارٌ» (نیکان و بدان) نیز هر یک کتابی مخصوص به خود دارند: «همانا کتاب فاجران در سجین است و بی‌شک کتاب نیکوکاران در علین است» (مطففین / ۷). مقصود از نامه عمل در این پژوهش نیز به معنای همان کتاب فردی است و قرار است حقیقت آن از سوی امامیه و اشاعره مورد بررسی قرار بگیرد.

تجسم اعمال و ارتباط آن با کیفیت نامه اعمال

از آنجا که پذیرش مسئله تجسم عمل در قیامت نقش مؤثری در تبیین حقیقت کتاب و نامه اعمال دارد، باید دیدگاه عالمان امامیه و اشاعره در این زمینه مورد بررسی قرار بگیرد.

۱. «وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ».

۱. نظریه موافقان با تجسم اعمال

بسیاری از عالمان شیعه معتقدند که عمل انسان برای خود حقیقتی دارد و با توجه به اینکه اعمال پس از انجام، دیگر وجود خارجی ندارند، در روز قیامت باید به گونه‌ای خود را نشان دهند. قائلان به این دیدگاه بر این باورند که در روز قیامت، حقیقت اعمال خود را نمایان می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۱۸ / ۱۸۰، ۲۰۵).
در قرآن کریم خداوند متعال می‌فرماید:

يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا
بَعِيدًا وَيَحَدَّرُكُمْ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ. (آل عمران / ۳۰)

روزی که هر کس آنچه را کرده حاضر می‌بیند و گنهکار آرزو می‌کند که ای کاش بین او و آن عمل فاصله‌ای طولانی بود و خداوند شما را از خود می‌ترساند و خداوند نسبت به بندگانش مهربان است.

برخی از مفسران بر این عقیده‌اند که منظور از حضور اعمال، حضور پاداش و کیفر آنهاست یا منظور حضور نامه اعمال است که انسان آن را مشاهده کند؛ اما این تفسیر با ظاهر آیه سازگار نیست، زیرا آیه صراحتاً می‌فرماید که انسان خود عمل را می‌بیند و گنهکار آرزو می‌کند که بین او و عملش فاصله زیادی بیفتد. این همان تجسم اعمال است که دانشمندان اسلامی به آن معتقدند و از نظر علم فیزیک نیز تبدیل ماده به نیرو و انرژی مسلم گردیده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۳ / ۱۵۳؛ داورپناه، ۱۳۶۶: ۵ / ۳۰۸). این مطلب نیز مؤید آن است که در هستی چه عرض یا جوهر از بین نمی‌روند، لذا خداوند عملی که موجود است را دوباره در قیامت حاضر می‌کند.

در این دیدگاه، کیفیت معاد و برگشت جسم - که برگرفته از مبانی فلسفی است - به این صورت است که بدن اخروی به دلیل اینکه کلیه ویژگی‌های ظاهری دنیوی را به همراه دارد، عین بدن دنیوی دانسته می‌شود؛ اما از سویی دیگر به این دلیل که مواد بدن اخروی غیر از مواد بدن دنیوی است، می‌توان بدن اخروی را مشابه بدن دنیوی به حساب آورد. بنابراین، می‌توان بدن اخروی را از یک سو عین بدن دنیوی دانست و از سوی دیگر، آن را مشابه بدن دنیوی دانست. در این دیدگاه، بدن تابع نفس است و تشخص و خلقت را به خود نفس می‌داند و می‌توان گفت که بدن، شأنی از شئون نفس است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۲ / ۳۷).

ایشان با بهره‌گیری از آیه «يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا؛ روزی که هر کس آنچه را کرده حاضر می‌بیند» معتقدند که نامه اعمال، حقایق اعمال انسانی را در بر دارد و مانند خطوط و نقوش معمولی در کتاب‌های دنیوی نیست، بلکه نفس اعمال انسانی است که خداوند آدمی را آشکارا بر آن آگاه می‌کند و هیچ دلیلی بهتر از مشاهده وجود ندارد (مکارم، ۱۴۲۶: ۶ / ۸۷). این کتاب در دنیا از درک انسان

پنهان است و حجاب غفلت، روی آن را پوشانده است. روز قیامت خداوند آن را می‌گشاید و پرده‌های غفلت را کنار می‌زند و انسان را از آن باخبر می‌سازد: «به یقین تو در غفلت از این بودی و ما پرده‌ات را کنار زدیم و امروز چشمت تیزبین است» (ق / ۲۲) (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۱۳ / ۵۵). در این بیان، ماهیت نامه اعمال همان صورت ملکوتی اعمال است (همو، ۱۴۱۷ ق: ۱۸ / ۳۵۰). دیگران نیز در تفسیر آیه «وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا؛ و آنها آنچه را انجام داده بودند حاضر می‌یابند» گفته‌اند که در وقت ظهور قیامت، چنان برای انسان اعمال و کردار و صفات و اخلاقیات خود واضح و هویدا می‌گردد که گویا خود را آن‌ا عامل اعمال خود می‌نگرد و خود را مشغول به آن می‌بیند (مجتهدده اصفهانی، ۱۳۶۱: ۳ / ۸۸).

در این نگاه، بسیاری از آیات قرآن بر همان معنای ظاهری خود حمل شده و تقدیر و تأویلی برای آن در نظر نمی‌گیرند، بلکه آیاتی مانند «تُوَفِّي كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ؛ هر نفس آنچه را کسب کرده می‌گیرد»، «لِيُؤْفِقَهُمْ أَعْمَالَهُمْ؛ تا پاداش آنها را به‌طور کامل بدهد» و «وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا؛ و آنها آنچه را انجام داده بودند حاضر می‌یابند» به معنای ملاقات خود عمل انسان خواهد بود و تأویل به ثواب و عقاب عمل نخواهند گردید (مکارم، ۱۴۲۶: ۶ / ۸۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱ / ۹۲).

در میان اهل سنت هم دیدگاه تجسم اعمال وجود دارد، اما با مخالفان زیادی نیز مواجه است (حقی، بی‌تا: ۸ / ۱۲۱)؛ البته در اشاعره روایاتی که مؤید تجسم اعمال هستند وجود دارد، مفسران اشعری این روایات را ذکر نموده و صحت آنان را پذیرفته‌اند (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۵ / ۲۷۹)، اما همان‌گونه که در ادامه بیان خواهد شد آنان معنای این روایات را حضور عمل بنده در قیامت نمی‌دانند و تفسیر دیگری از این احادیث دارند.

۲. دیدگاه مخالفان تجسم اعمال

در مقابل، عده‌ای نیز منکر تجسم و صورت اعمال در قیامت شده‌اند (مجلسی، ۱۳۶۳ ش: ۹ / ۹۵). برخی از مفسران در ذیل آیه «لِيُؤْرُوا أَعْمَالَهُمْ؛ تا ببینند اعمال خود را» (زلزال / ۶) که بیانگر مشاهده اعمال است، به تصریح بیان می‌کنند که آیه به دو صورت قابل تفسیر است: نخست، تفسیر باطنی که عبارت است از معرفت اعمال یا شناخت کردارها با چشم دل و در پرتو رؤیت قلب. دوم، تفسیر ظاهری که عبارت است از شناختی که در پرتو دیدن با چشم سر (= چشم ظاهری) به بار می‌آید. در این صورت، مراد از دیدن اعمال، در «دیدن نتیجه اعمال» یا «رؤیت نامه اعمال» است، نه دیدن خود اعمال و در هر دو صورت و بر طبق هر دو تفسیر، تجسم اعمال منتفی است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰ / ۴۱۹). آنان در تفسیر آیه «وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا؛ و آنها آنچه را انجام داده بودند حاضر می‌یابند» نیز می‌گویند: «یعنی پاداش کردار خود را

حاضر و آماده می‌بینند». بنابراین، به‌طور مجاز، وجود جزا و پاداش را مانند وجود خود اعمال قرار می‌دهند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶ / ۷۳۳). از آنجا که بقای عمل را نیز محال دانسته‌اند، لذا تجسم اعمال را انکار کرده‌اند (همان: ۱۰ / ۴۴۴). در ادامه این مبنا مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

نامه اعمال از دیدگاه متکلمان امامیه و اشاعره

در بین متکلمان، در حقیقت و ماهیت نامه اعمال اختلاف وجود دارد که لازم است دیدگاه‌های آنها مورد بررسی قرار گیرد.

۱. مادی بودن نامه اعمال نزد امامیه

اولین دیدگاه در بین متکلمان در خصوص حقیقت نامه اعمال، مادی بودن آن است. این دسته از متکلمان بر این باورند که نامه اعمال در واقع در قالب نامه‌هایی مشابه نامه‌های دنیوی خود را نشان می‌دهد (طوسی، بی‌تا: ۱۰ / ۳۹۴). ادله‌ای که در این خصوص وجود دارد، ثابت‌کننده این امر است که صحف و نامه‌هایی در روز قیامت به دست راست و چپ انسان‌ها داده می‌شود که اعمال آنها در آن ضبط شده است.

یکی از این متکلمان، علامه مجلسی است. وی معتقد است:

جسمانیت معاد از مسائلی است که همه اصحاب ادیان بر آن اتفاق نظر دارند و از ضروریات دین محسوب می‌گردد. نصوص آیات قرآن بر این مطلب اشاره دارد و اخبار متواتر نیز بر این موضوع دلالت می‌کند، بنابراین انکار آن امکان‌پذیر نیست (مجلسی، ۱۴۰۴ ق: ۷ / ۴۷).

از این عبارت به‌خوبی می‌توان فهمید که ایشان قائل به جسمانی بودن معاد هستند که لازمه این نظریه، مادی پنداشتن حقیقت نامه اعمال است. وی ضمن نقد نظریه تجسم اعمال می‌گوید:

محال دانستن انقلاب عرض به جوهر در این دنیا و ممکن دانستن آن در سرای دیگر نوعی سفسطه است، زیرا دو نشئه دنیا و آخرت با هم تفاوتی ندارند، مگر از این جهت که مرگ و احیای دوباره، میان آن دو فاصله ایجاد کرده است و این تفاوت نمی‌تواند وجه اختلاف احکام یادشده باشد (مجلسی، ۱۴۰۴ ق: ۷ / ۲۳۰ - ۲۲۹).

در نظر او، ظهور کثیری از آیات که واژه «کتاب» (نامه عمل) در آنها آمده است، مادی بودن نامه عمل و شبیه بودن آن به نامه و دفتر و کتاب دنیایی را می‌رساند. برخی از این آیات اگر ظاهر در این معنا نباشند،

دست کم به قرینه آیات دیگر که ظهور در این معنا دارند، سازگاری آنها با این معنا بیش از احتمالات دیگر است (حاقه / ۱۹ و ۲۵؛ اسراء / ۱۴).

علاوه بر آیات، ظهور تعدادی از روایات نیز به عنوان دلایل این دیدگاه معرفی شده است. از جمله در برخی احادیث، از نامه عمل به «صحیفه صغیره» تعبیر شده است. چنان که از پیامبر اکرم ﷺ نقل است: «همانا خداوند متعال روز قیامت اقوامی را برمی‌انگیزد که کفه گناهان آنها پر شده است. پس به آنها گفته می‌شود اینها فقط گناهان است، پس اعمال نیکویتان کجاست؟ مگر اینکه فقط گناه کرده باشید. پس آنها می‌گویند خدایا ما حسنات را نمی‌شناختیم. در این هنگام از طرف خداوند ندا داده می‌شود که اگر برای خودتان عبادت مرا حسنات نمی‌دانستید، پس همانا من برای شما برمی‌شمارم و بر شما فراوان می‌گردانم. سپس دفتر کوچکی می‌آید که در آن حسنات آنها نوشته شده است که گناهان آنها را برمی‌گرداند حتی اگر بیشتر از آنچه بین آسمان و زمین باشد» (همو، ۱۴۰۴ ق: ۷ / ۲۴۸) که ظاهر در مادی بودن آن است. در برخی دیگر از روایات، از نامه اعمال با عبارت «دفترهایی از نقره» تعبیر شده است که ظاهر آن نیز مادی بودن نامه عمل را تأیید می‌کند؛ امام صادق ﷺ می‌فرماید:

در روز پنجشنبه وقت عصر، ملائکه‌ای از آسمان به روی زمین نازل می‌شوند که از طرف خداوند عزوجل هستند و دفترهایی از نقره و قلم‌هایی از طلا در دست دارند که صلوات بر محمد و آل محمد را تا غروب خورشید ثبت می‌کنند (همان: ۵ / ۳۲۹).

بنابراین این نظریه در میان برخی از محدثان امامیه رواج بیشتری دارد.

۲. مادی بودن نامه اعمال نزد متکلمان اشعری

بسیاری از متکلمان اشاعره، قائل به مادی بودن نامه اعمال هستند. در برخی از کتب اشعری‌ها به موضوع نامه اعمال و وزن کردن اعمال اشاره شده است؛ به این صورت که نامه اعمال قابلیت توصیف به سبک و سنگین بودن را دارد و همچنین امکان وزن کردن آنها وجود دارد. از این نکته استفاده می‌کنند تا در مقابل معتزله، اثبات نمایند که نامه عمل حقیقت مادی دارد (ایجی، بی‌تا: ۳۸۴).

ابوالحسن اشعری تصریح کرده است که خداوند در روز قیامت برای اعمال انسان، اجسامی نورانی یا ظلمانی در قبال اعمال انسان ایجاد می‌کند که این امر نشان‌دهنده مادی بودن نامه اعمال است (ایجی، بی‌تا الف: ۸ / ۳۲۱). همچنین در پاسخ به ادعای معتزلیان که می‌گویند اعمال عرض هستند، می‌گویند که نامه اعمال مادی است زیرا قابلیت وزن شدن را دارد و برای اثبات مدعای خود ادله‌ای را ذکر می‌کند (تفتازانی، ۱۴۲۱ ق: ۹۹). قرطبی سنگین شدن موازین و ترازوها در روز قیامت را به وسیله کتبی که در

آنها اعمال انسان نوشته شده است، دانسته و معتقد است به وسیله همین نامه‌ها نیز سبک می‌شود. در نظر وی نامه‌های اعمال اجسام هستند که خداوند متعال یکی از کفه‌های ترازو را بر دیگری ترجیح می‌دهد، که دلیل بر این است که اعمال او زیاد است و به وسیله آنها وارد بهشت یا جهنم می‌شود (قرطبی، ۱۳۶۴: ۴ / ۱۹۵).

بنابراین، از نظر ایشان آنچه از دلایل شرعی به دست می‌آید، مادی بودن و شبیه دفتر و کتاب دنیایی بودن نامه عمل درست است. از این رو، نامه عمل دارای اوراقی جسمانی است که نوشته‌هایی بر روی آن مسطور است.

نقد و بررسی

انحصار مفهوم کتاب عمل به دفتر جسمانی و مادی از گذشته در میان مذاهب اسلامی وجود داشته است. هر چند تفسیر مادی نامه عمل در شیعه و اهل سنت به خصوص محدثان فریقین به چشم می‌خورد، اما با وجود توصیفات که در قرآن نسبت به نامه عمل وارد شده است، نمی‌توان تفسیر محسوس از نامه عمل را پذیرفت. خداوند از حاضر بودن (آل عمران / ۳۰)، دیدن عمل (زلزال / ۷ و ۸)، سخن گفتن کتاب (جاثیه / ۲۹)، جمع بودن ریز و درشت عمل و ... سخن گفته است که نمی‌توان به کتاب مادی آن را منطبق دانست (مکارم، ۱۴۲۶: ۶ / ۸۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱ / ۹۲؛ همان: ۱۳ / ۵۸). علاوه بر آن روایات متعددی در اهل سنت و شیعه وجود دارد که ثابت می‌کند اعمال انسان در قیامت به شکل موجوداتی پدید می‌آید و انسان را همان اعمال شخص عذاب یا پاداش می‌دهد، درحالی‌که این روایات با تفسیر مادی نامه عمل سازگار نیست، زیرا خود عمل در قیامت مورد مشاهده قرار خواهد گرفت (امام خمینی، ۱۳۷۳ش: ۴۰۲).

نامه اعمال یعنی جزا و آثار اعمال

از دیگر دیدگاه‌ها و نظریه‌هایی که در خصوص حقیقت نامه اعمال وجود دارد، ظهور اثرات اعمال در نامه اعمال است. به این صورت که اعمال انسان، مانند هر چیز دیگر، اثراتی را از خود به جای می‌گذارند؛ لذا در روز قیامت، اعمال انسان دیگر وجود خارجی ندارند و تنها اثرات آنها باقی مانده است و نامه اعمال در واقع همان جزای اعمال است که خود را نشان می‌دهد.

۱. تساوی نامه اعمال با جزای افعال نزد امامیه

عده‌ای از عالمان شیعی نیز جزای اعمال را همان کتاب انسان دانسته‌اند. بر همین اساس، برخی از عالمان معاصر نوشته‌اند:

اعمال انسان، همان‌گونه که در درون جان او اثر می‌گذارد، در عالم بیرون، در فضا و هوای اطراف، در زمینی که بر آن زندگی می‌کند و در همه چیز اثر دارد؛ گویی بر آن نقش می‌بندد. نقش‌های طبیعی و غیرقابل انکار، نقش‌هایی که به وسیله قوا و نیروهای عالم هستی و فرشتگان در دل این موجودات ثبت می‌شود و در قیامت پرده از آن برداشته می‌شود و آشکار می‌گردد. این آثار از تمام محیط بیرون جمع‌آوری می‌شود و فشرده می‌گردد و به دست هر کس داده می‌شود و با یک نگاه در آن حال هر کس معلوم است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۲ / ۵۵؛ همو، ۱۳۸۶: ۶ / ۱۰۵).

شیخ طوسی از متکلمان شاخص امامیه در تفسیر آیه «لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ؛ تا ببینند اعمال خود را» به رؤیت جزای عمل می‌پردازد و معتقد است مراد مشاهده خود عمل نیست بلکه جزای فعل آدمی مقصود است (طوسی، بی‌تا: ۱۰ / ۳۹۴). این گروه از امامیه در این نظریه قائل به این هستند که از طرفی نامه عمل محدود به یک دفتر مادی و حسی نیست و از سوی دیگر، تأویل آن به نفس عمل یا نفس آدمی نیز با ظواهر برخی آیات سازگار نیست. لذا همان‌گونه که اعمال در جان انسان اثر می‌گذارند، در عالم بیرون نیز اثر می‌گذارند. دیگر اینکه وقتی ملائکه این اعمال را ثبت می‌کنند، در واقع این ثبت شدن اثراتی را بر جای می‌گذارد که در روز قیامت این اثرات اعمال است که خود را نشان می‌دهد (همان). مسلماً این آثار در دنیا برای ما محسوس و قابل درک نیستند، اما بی‌شک آنها وجود دارند و روزی که در آن دید تازه‌ای پیدا می‌کنیم، همه اینها را می‌بینیم و می‌خوانیم و تصدیق می‌کنیم (مکارم، ۱۴۲۶: ۶ / ۶۹).

در حدیثی از امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه ۱۴ سوره «اسراء» آمده است که فرمود:

يَذْكُرُ الْعَبْدُ جَمِيعَ مَا عَمِلَ وَ مَا كُتِبَ عَلَيْهِ، حَتَّى كَأَنَّهُ فَعَلَهُ تِلْكَ السَّاعَةَ، فَلِذَلِكَ قَالُوا يَا وَيْلَتَنَا مَالِ هَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا (كهف / ۴۹).

انسان با قرائت نامه اعمال خود تمام آنچه را انجام داده است به خاطر می‌آورد گویی همه را در همان ساعت انجام داده، لذا می‌گویند: «ای وای بر ما! این چه کتابی است که هیچ عمل بزرگ و کوچکی نیست مگر اینکه آن را احصاء کرده است» (عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۳ / ۲۶۷).

این حدیث نیز به‌عنوان شاهد بر این ادعا استناد شده است. در روایت فوق، در روز قیامت وقتی انسان نامه اعمال خود را قرائت می‌کند، تمام آنچه را که انجام داده است به خاطر می‌آورد که این یادآوری در واقع اثرات اعمال است که به یاد می‌آورد، نه خود اعمال؛ زیرا خود اعمال از بین رفته‌اند و تنها اثرات آنها باقی مانده است. لذا در این دیدگاه مشاهده اعمال نیز به رؤیت جزای عمل هر فرد تفسیر می‌گردد (طبرسی، ۱۳۶۷: ۱۰ / ۷۹۹).

۲. تساوی نامه اعمال با جزای افعال نزد اشاعره

برخی از اشاعره معتقدند که مقصود از نامه عمل نه صرف کتاب‌های جسمانی است و نه حقیقت عمل انسان، بلکه آثار عمل را می‌بینند (قرطبی، ۱۳۶۴: ۲۰ / ۱۵۰). به همین سبب مفسران اهل سنت رؤیت اعمال در قیامت را به معنای جزای اعمال جدای از کتاب مادی نیز تفسیر کرده‌اند (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۴ / ۴۷۷). بیضاوی در نقد دیدگاه دیگران آورده است:

اینکه کرامیه در خصوص وزن شدن اعمال می‌گویند که اعمال به وسیله اجسامی که خداوند به تعداد اعمال انسان خلق نموده است، وزن می‌شوند، برخی از اصحاب ما این نظریه را به خاطر دلیل عقلی قبول می‌کنند؛ ولی در مقابل آنها افرادی هستند که می‌گویند که وزن نمودن برای نامه اعمال است، همان چیزی که اعمال بنی‌آدم در آن نوشته شده است و انسان فقط آثار آن اعمال را می‌تواند در نامه ببیند (بغدادی، ۲۰۰۳ م: ۱۹۵).

ایشان این‌گونه استدلال می‌کند که در روز قیامت نامه اعمال انسان که قابلیت وزن شدن را دارا می‌باشد و انسان در نامه اعمال تنها می‌تواند اثرات اعمال خویش را ببیند، نه خود اعمال را. بنابراین آنچه که قابل وزن کردن می‌باشد، اثرات اعمال انسان است.

غزالی نیز پیرو همین دیدگاه است و نظر ابوالحسن اشعری را مردود شمرده و در رد ادعایی که اشعری در خصوص وزن نمودن اعمال گفته است، بیان می‌کند که طبق نظر اشعری، نامه‌های اعمال وزن می‌شود و خداوند به اندازه درجه اعمال برایشان وزنه‌هایی را خلق نموده است. این نظر رد می‌شود به خاطر اینکه به وجود دور و مشابه اشاره دارد. به این صورت که نامه اعمال جسم است و در آن چیزهایی نوشته شده است که به اصطلاح دلالت دارد بر اعمالی که اعراض هستند و قابلیت وزن شدن را ندارند؛ زیرا محل نقش دلالت دارد بر عمل (غزالی، ۱۴۱۶: ۲۴۴). طبق این نظر، اعمال انسان در روز قیامت نقشی هستند که بر جای مانده‌اند و بیان‌کننده آثار اعمال می‌باشد. وی به موضوع حقیقت نامه اعمال اشاره نموده و معتقد است اعمال قابل وزن شدن نیستند و روایتی که می‌گوید اعمال انسان وزن می‌شوند، در آن کلمات «وزن» و «عمل» وجود دارد که امکان دارد یا لفظ «عمل» به‌طور مجاز آمده باشد که کنایه از نامه عملی باشد که در برگیرنده اعمال انسان است و در واقع نامه اعمال است که وزن می‌شود، یا اینکه لفظ «وزن» به‌طور مجاز آمده باشد که کنایه از ثمره وزن نمودن باشد که به معنای همان مقدار عمل است؛ زیرا فایده وزن کردن در آن است (غزالی، ۱۴۱۶: ۵۸۳). طبق این سخن، اعمال و نامه اعمال انسان قابل وزن شدن نمی‌باشند؛ فلذا آنچه را می‌توان در روز قیامت وزن نمود، اثرات اعمال انسان است که قابلیت وزن نمودن را دارند.

ایشان در تفسیر آیه ۴۹ سوره کهف معتقدند:

انسان پاداش اعمال خود را در روز قیامت می‌یابد، آنجا که خداوند متعال می‌فرماید «مُخْضَرًا» احتمال دارد که مراد آن نامه‌های اعمال باشد که در روز قیامت حاضر می‌شوند و احتمال دیگر اینکه جزا و پاداش اعمال خود را حاضر می‌بیند. چنان‌که خداوند متعال نیز در آیه بدان اشاره نموده است که بنا بر هر دو احتمال بحث ترغیب و ترهیب حاصل می‌شود (فخر رازی، ۱۴۱۷: ۸ / ۱۹۶).

وی در موضعی دیگر نیز احتمال جزای اعمال را داده است هر چند رؤیت خود کتب را قوی‌تر می‌داند (همو، ۳۲ / ۲۵۶).

براساس بحثی که فخر رازی بیان نموده است، می‌توان گفت که در روز قیامت نامه اعمالی که به دست انسان داده می‌شود، در واقع جزا و پاداش اعمال است که این جزا در واقع اثر اعمال است که خود را نشان می‌دهد. دیگران نیز احتمال جزای اعمال را بر دیدن کتاب و صحف ترجیح داده‌اند (خازن، ۱۴۱۵: ۴ / ۴۵۹). بنابراین، نامه اعمال در واقع آثار اعمال است که در روز قیامت خود را نمایان می‌کند.

نقد و بررسی

هر چند تفسیر نامه به جزای عمل از جسمانیت نامه عمل بهتر است و طرفداران زیادی میان متکلمان امامیه و اشاعره دارد و این دیدگاه به نقد مادیت نامه عمل محدثان و اهل حدیث پرداخته است، اما در عین حال دارای اشکال نیز می‌باشد:

۱. بسیاری از آیات دال بر این هستند که جزا در روز جزا به نفس اعمال و صورت خود فعل خواهد بود، مانند آیه «امروز عذرخواهی نکنید، زیرا شما جزا داده می‌شوید به آنچه که انجام داده‌اید» (تحریم / ۷)، و همچنین می‌فرماید: «سپس هر نفسی آنچه را که به دست آورده است، به‌طور کامل دریافت می‌کند» (بقره / ۲۸۱)، و نیز می‌فرماید: «از آتشی که هیزمش مردم و سنگ‌ها هستند، پرهیزید» (بقره / ۲۳). و همچنین می‌فرماید: «بگذارید او جمع خود را دعوت کند، ما هم زبانیان را دعوت خواهیم کرد» (علق / ۱۸)، و آیات دیگری از این قبیل (آل عمران / ۲۸؛ بقره / ۱۷۹؛ نساء / ۱۰).

۲. تفسیر آیات حضور و مشاهده اعمال به ثواب و عقاب و کنایه‌ای از دریافت جزای اعمال، دلیلی ندارد، در حقیقت تقدیری از سوی برخی مفسرین برای تحلیل کردن صفات معنوی نامه اعمال است، علاوه بر این، آیات و احادیث شریفه زیادی وجود دارند که بر تجسم و حضور اعمال انسان در روز قیامت دلالت دارند. بنابراین، اگر به ظاهر آیات و معانی آنها توجه شود با پذیرش تجسم اعمال نیازی به تقدیر گرفتن ثواب و عقاب نیست (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱ / ۹۲؛ مکارم، ۱۴۲۷: ۶ / ۸۳). برخی از مفسران نیز در

تفسیر آیه «وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا» که خداوند می‌فرماید: «و پروردگارت به هیچ‌کس ظلم نخواهد کرد»، ایده جزای اعمال را در این آیه بعید دانسته‌اند و آن را به معنای حضور جزای اعمال در نظر گرفته‌اند (طریحی، ۱۳۲۹: ۵ / ۲۵۴). بنابراین هر چند اشکال دیدگاه اول بر این نگاه وارد نیست اما مستلزم تأویل و خلاف ظاهر آیه است.

۳. تساوی نامه اعمال با حقیقت عمل نزد امامیه

یکی دیگر از دیدگاه‌های موجود در بین متکلمان امامیه و اشاعره در خصوص حقیقت نامه اعمال، این است که نامه اعمال به‌عنوان روح و نفس انسان بوده که صورت عمل آنها در قیامت شناخته می‌شود. به این صورت که اعمال انسان در روح و نفس او نقش و اثر می‌گذارند؛ لذا در روز قیامت، روح و نفس انسان است که اعمال او را که بر او اثر گذاشته‌اند، بازگو می‌کند (اردبیلی، ۱۳۸۵: ۳ / ۵۲۳).

فیض کاشانی از جمله قائلین به این نظریه است و نظر خود را در ذیل آیه ۳۰ سوره آل عمران بیان می‌کند:

هِيَ بَعِيْنَهَا نَفْسُهُ الَّتِي رَسَخَتْ فِيْهَا اَثَارُ اَعْمَالِهِ يَحِيْثُ اِنْتَفَشَتْ بِهَا.

آن، عیناً همان روح آدمی است که آثار اعمالش در آن راسخ شده به‌گونه‌ای که با آن نقش گرفته (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق: ۳ / ۱۸۲).

مطابق این تفسیر، «نامه اعمال» کنایه از روح آدمی است که آثار اعمالش در آن نقش می‌بندد. وی معتقد است نفس انسان مقصود از همان «وَكُلُّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَا طَائِرَةً فِيْ عُنُقِهِ» می‌باشد که تمام رفتارهای وی نقش بسته و صورت ملکوتی آن در قیامت مشاهده خواهد گردید. بنابراین مقصود جزای اعمال و کتاب مادی نیست (همو، ۱۴۱۸: ۲ / ۲۲۵).

از جمله قائلین به این دیدگاه، امام خمینی است که پس از بیان اقوال مختلف در باب معاد، نظر نهایی ملاصدرا را می‌پذیرد. وی نامه اعمال را همان شکل‌گیری ملکات و اعتقادات در صقع نفس و قلب انسان می‌داند که در دنیا ملائکه موکلین آن اعمال را می‌نویسند و در آخرت ظهور و بروز پیدا می‌کند (خمینی، ۱۳۸۵: ۳ / ۴۴۳). ایشان بر این باور است که در روز قیامت صحیفه و صورت‌های اعمال انسان به او داده می‌شود و به او می‌گویند آیا چنین اعمالی قابل قبول درگاه الهی است (خمینی، ۱۳۸۸: ۳۴)؛ نامه‌ای که در دنیا همه اعمال و اقوال و اندیشه‌های نفسانی و لوازم وجودی انسان در آن ثبت است (خمینی، ۱۳۸۷: ۵۰؛ همو، ۱۳۸۹: ۱۵ / ۷۵). در این دیدگاه دیگر تفسیر نامه عمل به وجود یک کتاب جسمانی که محل ثبت باشد پذیرفته نمی‌شود، بلکه عین اعمال انسان که به‌صورت نفس او تبدیل شده‌اند مشاهده می‌شوند و انسان همان واقعیت را مشاهده می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۳ / ۵۸).

۴. تساوی نامه اعمال با حقیقت عمل نزد اشاعره

سومین دیدگاهی که در بین اشاعره است را می‌توان اتحاد نامه عمل با حقیقت افعال آدمی دانست که در دنیا آن را انجام داده است.

برخی از متکلمان اشعری، نظر خود را این‌گونه بیان می‌کند:

و هنگامی که کفار بر نامه اعمال خود مطلع می‌شوند، کفر و شرک خود را که موجب برده شدن آنها به آتش جاودان جهنم است، می‌بینند. بنابراین کفر و شرک آنها را به نابودی و هلاکت می‌کشاند (سلیمان الأشقر، ۱۴۱۸ ق: ۱ / ۱۰۶).

نکته‌ای که ایشان در این سخن بدان اشاره می‌کند، این است که کفار ماده اعمال را نمی‌بینند، بلکه حقیقت آن را می‌بینند که موجب نابودی و جهنمی شدن آنها می‌شود. در جای دیگری نیز به حقیقت نامه اعمال اشاره کرده به این صورت که:

آنچه که روز قیامت می‌آید، خداوند به کیفیت آن آگاه است و ما بدان ایمان داریم و می‌دانیم که حق است و قابل تأویل و انحراف نیست و آن را تکذیب نمی‌کنیم و آیه شریفه ۴۹ سوره کهف بر آنچه که ملائکه می‌آورند تصریح دارد. چیزی است باشکوه که فرشتگان رحمان آن را حاضر می‌کنند و کتاب‌های اعمالی که اعمال و کردار و گفتار خلقت را ثبت کرده است، برای بندگان گواه است و کتابی است که از کوچک یا بزرگ آن غافل نمی‌شود، مگر اینکه شمارش می‌شوند (سلیمان الأشقر، ۱۴۱۵ ق: ۱ / ۱۹۴).

اولین دلیلی که این گروه برای اثبات مدعای خود بیان نموده‌اند، آیه ۶۲ سوره مبارکه مؤمنون است که خداوند متعال به سخن گفتن نامه اعمال اشاره می‌کند: «و نزد ما کتابی است که به حق سخن می‌گوید» (مؤمنون / ۶۲). طبق این آیه، نامه اعمال در روز قیامت نمی‌تواند مادی باشد، زیرا اعمال مادی نمی‌توانند سخن بگویند؛ بلکه آنچه که می‌تواند زبان باز کند و حقایق را بیان کند، حقیقت خود اعمال هستند. بنابراین، ماهیت نامه اعمال این است که حقیقت اعمال را بازگو می‌نماید (ثعالبی، ۱۴۲۲ ق: ۴ / ۱۵۵).

دومین دلیلی که قائلین به حقیقت اعمال بودن برای اثبات مدعای خود بدان تمسک جستند، آیه ۴۹ سوره مبارکه کهف است. ایشان در این آیه این‌گونه استناد می‌کنند که در روز قیامت نامه اعمال جلوی انسان گذاشته می‌شود و افراد گناهکار وقتی اعمال خود را می‌بینند، می‌ترسند. مراد از دیدن اعمال در اینجا این است که انسان با دیدن اعمال خوفناک نمی‌شود، بلکه حقیقت و کنه اعمال را وقتی می‌بیند و ترس وجود او را فرامی‌گیرد؛ بنابراین نامه اعمال در واقع همان حقیقت اعمال انسان است که در روز قیامت خود را نشان می‌دهد (سلیمان الأشقر، ۱۴۱۵ ق: ۱ / ۱۹۴).

سومین دلیلی که قائلین به این نظریه برای اثبات مدعای خود مطرح نموده‌اند، آیات ۱۰ تا ۱۲ سوره مبارکه انشقاق است. در این آیه نیز مانند آیه قبلی، افراد گناهکار وقتی نامه اعمال خود را می‌بینند، فریاد برمی‌آورند که هلاک شدم. این در واقع بیان‌کننده این نکته است که این افراد ماده اعمال را نمی‌بینند، بلکه حقیقت آن را مشاهده می‌کنند که متوجه جهنمی و هلاک شدن خود می‌شوند (سليمان الأشقر، ۱۴۱۸ ق: ۱ / ۱۰۶).

فخر رازی در شرح مقصود از آیه «وَنُخْرِجُ لَهُ» می‌گوید که برخی مفسرین نیز این آیه را این‌گونه قرائت نموده‌اند: «وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا»؛ یعنی برای او پرنده‌ای خارج می‌شود که مراد نامه اعمال نوشته شده اوست (فخر رازی، ۱۴۱۷ ق: ۲۰ / ۳۰۹). در این فراز ایشان این‌گونه استدلال می‌کند که انسان وقتی از قبر خارج می‌شود، نفس اوست و هر آنچه که با او نیز خارج می‌شود، در واقع روح و نفس هستند که طبق آیه شریفه نامه اعمال انسان با وی از قبر خارج می‌شود که به صورت روح و نفس اعمال است^۱ (همو: ۲۰ / ۳۱۱). ایشان در جای دیگری به حقیقت نامه اعمال اشاره می‌کند به این صورت که اعمال انسان در روز قیامت باقی نمی‌مانند و نمی‌توان آنها را پیدا نمود. مرادش این است که انسان در روز قیامت جهت مادی اعمال خود را پیدا نمی‌کند؛ بنابراین روح و نفوس اعمال است که در آن روز خود را نمایان می‌کنند، که البته این نمایاندن به صورت نامه اعمال است که حقیقت اعمال را در بر می‌گیرد (فخر رازی، ۱۴۱۷ ق: ۸ / ۱۹۶). طبق این سخن، انسان در روز قیامت نمی‌تواند عین اعمال را پیدا نماید، بلکه اعمال را در قالب نامه اعمال می‌یابد که در واقع روح و نفس اعمال انسان هستند که در نامه مکتوب شده‌اند. مراغی نیز در تفسیر آیه ۴۹ سوره کهف آورده است:

مثال روح چیزی نیست جز چراغی که عکاس در جعبه دوربین می‌گذارد، هر تصویری که روی آن می‌افتد، آن را می‌گیرد و از آسب و منفعت محافظت می‌کند. ما همه چیز را می‌بینیم، تصاویر آن را به خوبی و بدی، فضیلت و رذیلت می‌بیند و در آن عمل می‌کند ... ذهن ما این کار را بدون صحبت و نوشتن انجام می‌دهد، و هر فردی که آن را می‌بیند، آن را می‌خواند، و افراد در آن یکسان هستند (مراغی، بی تا: ۱۵ / ۱۵۸).

در تعبیری که مراغی در ذیل آیه بیان نموده است، در صدد بیان این است که نامه اعمال انسان به مانند چراغ و حافظه در دوربین عکاسی است که تصویر اعمال انسان را ضبط می‌کند. این ضبط کردن در

۱. و احتمال الآیة لهذه المعانی الروحانية ظاهر أيضا، والمنهج القويم والصراط المستقیم هو الإقرار بالکل واللّه أعلم بحقائق الأمور.

واقع روح و نفس اعمال است که ضبط می‌شود، نه چیز دیگری. بنابراین، در این دیدگاه نامه اعمال همان نفس افعال انسان هستند.

ارزیابی و بررسی

به نظر می‌رسد معتدل‌ترین تفسیر که با مجموع آیات قرآن سازگار است، همین دیدگاه سوم است که در میان امامیه و اشاعره نیز وجود دارد؛ اما برخی بر این دیدگاه نیز اشکال گرفته‌اند و مدعی‌اند: این معنی کنایی با ظواهر آیات قرآن کریم سازگار نیست (آلوسی، ۱۵: ۳۲). قرآن به‌صراحت از آوردن کتاب اعمال اهل ایمان با دست راست و کتاب فجار با دست چپ یا از پشت آنها سخن می‌گوید. در نظر مخالفان، این تعبیر با تفسیر مذکور همخوانی ندارد، مگر اینکه واژه‌های «یمن» و «شمال» و سایر تعبیر به معنای کنایی حمل شود، که این امر خلاف ظاهر است و بدون دلیل مجاز نیست. همچنین، این معنا با ویژگی‌های «ملائکه کاتب» و سایر صفات ذکرشده در آیات و روایات سازگاری ندارد، زیرا منظور این است که حقایق اعمال در درون نفس انسان تأثیر می‌گذارد. ایشان مدعی است ممکن است گفته شود: همان‌طور که اعمال انسان اثری در درون خود او می‌گذرانند، در جهان خارج نیز اثری دارند و بر فضا، هوا، زمین و هر چیزی که در آن زندگی می‌کند تأثیر می‌گذارند، به‌گونه‌ای که اعمال او به‌طور طبیعی نقشی غیرقابل انکار بر آنها می‌گذرانند (مکارم، ۱۴۲۶: ۶ / ۶۷).

اما به نظر می‌رسد این سخن با اشکالاتی مواجه است. همان‌گونه که پیش‌تر ثابت گردید، جمود بر ظاهر و تفسیر مادی از معنای کتاب صحیح نبوده و همچنین تقدیر و تأویل کتاب به پاداش و جزا نیز نادرست است؛ اما تفسیر به عمل انسان و صورت عمل شخص، کاملاً بر قرآن منطبق است: «هر انسانی نامه عمل او را بر گردن وی پیوند دادیم» (اسراء / ۱۳)؛ زیرا خداوند هر انسانی را به طائر خود، که نماد سعادت یا شقاوتی است که به اعمال او وابسته است، در گردن او ملزم کرده است. در واقع، طائر در اینجا به اعمال آنها اشاره دارد که به‌طور همیشگی با انسان همراه است و او را در زندگی و در قیامت دنبال می‌کند. این مطلب با آیه‌ای از قرآن که می‌گوید: «وَأَنْ تَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» نیز موافق است، بدین معنا که انسان تنها می‌تواند از نتایج تلاش‌ها و اعمال خود بهره‌مند شود و این سعی و تلاش او در روز قیامت به‌طور کامل به او نشان داده خواهد شد و براساس آن جزا داده می‌شود (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۳ / ۵۴).

در آیه «و در روز قیامت کتابی را برای او بیرون می‌آوریم که آن را گشوده می‌بیند»، خداوند به توصیف حال کتابی می‌پردازد که در روز قیامت برای هر انسان بیرون آورده خواهد شد. این آیه در ادامه با عبارت «بخوان کتاب خود را، امروز خودت برای محاسبه‌ات کافی هستی» روشن‌تر می‌شود. این جمله به دو نکته مهم اشاره دارد: اول اینکه کتابی که به انسان داده می‌شود، «مربوط به خود اوست» است و

هیچ ارتباطی با دیگران ندارد. دوم اینکه این کتاب شامل حقایق اعمال او در دنیا است و هیچ‌یک از این اعمال در آن گم نمی‌شود، همان‌طور که در آیه «می‌گویند: "ای وای بر ما، چرا این کتاب کوچک و بزرگی را باقی نگذاشته و شمارش نکرده است؟"» (کهف / ۴۹) بیان شده است. علاوه بر این، اعمالی که در این کتاب احصا شده‌اند، به‌وضوح با حقایق شخص از سعادت یا شقاوتی که به بار آورده است، نمایان هستند و این نتایج به‌گونه‌ای آشکار است که هیچ‌گونه پوششی نمی‌تواند آنها را پنهان کند. همان‌طور که در آیه «قطعاً تو در غفلت از این بودی و ما پرده‌ات را کنار زدیم و امروز چشم‌ت تیزبین است» (ق / ۲۲) آمده است، در آن روز حقیقت اعمال هر انسان به‌روشنی نمایان خواهد شد. در واقع، خداوند انسان را به‌طور عینی بر اعمال خود آگاه می‌سازد و هیچ‌حجتی مانند مشاهده عینی وجود ندارد. در نتیجه، مراد از «طائر» و «کتاب» در این آیات یک امر واحد است که همان اعمال انسان است. باین‌حال، خداوند در عبارت «وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا» کتاب را از طائر تفکیک کرده و نگفته است «وَنُخْرِجُهُ» تا این نکته را منتقل کند که عمل انسان در روز قیامت به کتاب تبدیل می‌شود، درحالی‌که قبل از آن، همان طائر بوده است (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۳ / ۵۵).

علاوه بر آن، منتقدان به دیدگاه حقیقت عمل و نفس فعل، در نهایت نامه عمل را به اثر تکوینی فعل تفسیر کرده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۲ / ۵۵)، درحالی‌که همان اشکال بر دیدگاه دوم (تفسیر به جزای عمل) به ایشان نیز وارد خواهد بود؛ زیرا دلیلی بر تفسیر کتاب به آثار تکوینی فعل انسان وجود ندارد و مستلزم تقدیر است. همچنین تفسیر نامه عمل به اثر فعل خلاف ظاهر نیز می‌باشد؛ اما تفسیر به عمل افراد هیچ تأویل و خلاف ظاهری در آن وجود ندارد.

نتیجه

بررسی دیدگاه‌های امامیه و اشاعره نشان می‌دهد که اشتراکات زیادی در تفسیر کتاب و نامه عمل بین این دو مکتب وجود دارد. در میان متکلمان امامیه، دیدگاه‌های مادی بودن نامه اعمال و همچنین تساوی آن با آثار اعمال و نفس انسان مطرح است. از سوی دیگر، در میان اشاعره نیز تأکید بر جسمانیت نامه اعمال و دیدگاه تساوی آن با حقیقت اعمال وجود دارد. در هر دو گروه، برخی از متکلمان که به تجسم عمل اعتقاد دارند، نامه عمل را به ظهور اعمال در قیامت تفسیر کرده و در مقابل، مخالفان آن، نامه عمل را به‌عنوان کتابی مادی یا جزا و آثار اعمال انسان تلقی کرده‌اند. با وجود اشکالاتی که به دیدگاه‌های اول و دوم وارد است، نظریه حقیقت عمل بودن نامه عمل با مجموع آیات قرآن بیشتر سازگار است و به جمع میان تمام ویژگی‌های نامه عمل کمک می‌کند و خلاف ظاهر نیز نمی‌باشد.

منابع و مأخذ

- بغدادی، عبد القاهر بن طاهر (۲۰۰۳ م). *أصول الإيمان*. شارح ابراهیم محمد رمضان. بیروت: دار و مكتبة الهلال.
- تفتازانی، مسعود بن عمر (۱۴۲۱ ق). *شرح العقائد النسفية و معه العقائد النسفية*. مصحح طه عبد الروف سعد. مقدمه نویسنده طه عبد الروف سعد. قاهره: المكتبة الأزهرية للتراث.
- ثعلبی نیشابوری، احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ ق). *الكشف و البیان عن تفسیر القرآن*. محقق ابو محمد بن عاشور. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- خمینی، سید روح الله (۱۳۸۵). *تقریرات فلسفه امام خمینی* علیه السلام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- خمینی، سید روح الله (۱۳۸۷). *جهاد اکبر*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- خمینی، سید روح الله (۱۳۸۸). *آداب الصلاة*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- خمینی، سید روح الله (۱۳۸۹). *صحیفه امام*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- داورپناه، ابو الفضل (۱۳۶۶). *أنوار العرفان فی تفسیر القرآن*. تهران: کتابخانه صدر.
- رضایی اصفهانی، محمد علی (۱۳۹۱). *مباحث اعتقادی*. قم: نسیم حیات.
- سلیمان الأشقر، عمر بن سلیمان (۱۴۱۵ هـ - ۱۹۹۵ م). *القیامة الكبرى*. اردن: دار النفائس للنشر و التوزیع.
- سلیمان الأشقر، عمر بن سلیمان (۱۴۱۸ هـ - ۱۹۹۸ م). *الجنة و النار*. اردن: دار النفائس للنشر و التوزیع.
- سید نصرت امین (۱۳۶۱). *مخزن العرفان در تفسیر قرآن*. تهران: نهضت زنان مسلمان.
- صدوق، ابن بابویه محمد بن علی (۱۴۱۳ ق). *اعتقادات*. قم: جامعه مدرسین.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی، محمد (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث.
- عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه (۱۴۱۵ ق). *تفسیر نور الثقلین*. تحقیق سید هاشم محلاتی. قم: اسماعیلیان.
- عضد الدین ایجی (بی تا الف). *شرح المواقف*. شارح: علی بن محمد جرجانی. قم: الشریف الرضی.
- عضد الدین ایجی، عبد الرحمان بن احمد (بی تا). *المواقف فی علم الکلام*. بیروت: عالم الکتب.

- غزالی، محمد بن محمد (۱۴۱۶ ق). *مجموعه رسائل الإمام الغزالی (فصل التفوق)*. بیروت: دار الفکر.
- فخر رازی (۱۴۱۷ ق). *التفسیر الكبير*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فیض کاشانی (۱۴۱۸). *علم الیقین*. قم: بیدار مکان.
- فیض کاشانی، ملا محسن (۱۴۱۵ ق). *تفسیر الصافی*. تحقیق حسین اعلمی. تهران: الصدر.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴). *الجامع الاحکام القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ ق). *بحار الانوار*. بیروت: مؤسسه الوفا.
- مراغی، احمد بن مصطفی (بی تا). *تفسیر المرائی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). *پیام قرآن*. تهیه و تنظیم: جمعی از فضلاء. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۶ ق). *نفحات القرآن*. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.

